

т.и.д.,проф. Каратаев О.К.

Кыргыздардагы «уча» салты жана анын тарыхый-этнографиялык параллелдери

Ар бир элдин өзүнө таандык кайталангыс маданияты, ага байланышкан каада-салттары, калыптанган расмилери бар. Каада-салттар, элдик расмилер аркылуу этностун заттык жана руханий маданиятын, чарбалык укладын, калк жашаган аймактын флорасы жана фаунасын иликтеп үйрөнүүгө болот. Мындан сырткары, каада-салттар, ага байланыштуу келип чыккан ар түрдүү расмилер этникалык мүнөзгө ээ болуу менен этностун (этнографиялык топтун) философиялык-диний түшүнүктөрүнүн эволюциясынан да кабар берери абзел.

Кыргыздарда өзгөчө аш-тойлордо, сыйлуу конокторду тосууда байыртадан келе жаткан “уча тартуу” салты бар. Бул албетте, жакшылыкка багышталып атайын союлуп, устукандалып бышырылган, сыйлуу коноктордун улуусуна, аксакалына же абройлуу мүчөсүнө тартылуучу жылкынын учасы. Аш-тойлордо гана тартылуучу “уча тартуу” расмиси кыргыздарда конок тосуу жана узатуу салтынын кульминациялык эң жогорку чеги болот. Учага ээ болуу сый-урматын алган кадырлуу (абройлуу) конок (эркек киши) бул сый-тамактан ооз тийип, андан соң учанын этинен өзү каалаган конок мүчөлөрүнө, чоң сыйдын катышуучуларына да ооз тийгиздирип, даамын таттырат. Аш-тойдон, куда тосуудан ж.б. жакшылыктан кайткан, уча тартуу сыйына ээ болгон адам өз журтуна (үйүнө, айылга) келип тууган-урук, колу-кошуналарга бул сый-тамактан ооз тийгизүү салты эзелтеден жашап келери маалым. Уча жана ага байланышкан каада-салт, ырым-жырымдар сакралдуу мааниге ээ. Бул байыркы салттын түндүк алтайлыктарда (куу-кижи, куманды, тубалар) да болгондугун XIX к. христиан миссионери, этнограф В.И.Вербицкий өз эмгегинде эскерген. Ушул эле байыркы салт “немат” деген аталыш менен тунгус тилдүү элдерде (эвенк, эвен ж.б.) сакталып келери белгилүү.

“Уча” деп ичкилик кыргыздар койдун же эчки-улактын арткы бөлүгүн же карчыга менен куймулчакты аташары маалым. Ичкилик кыргыздарында (Лейлек, Баткен, Ноокат районунун бир бөлүгү, Кадамжай ж.б.) Тажикстан (Жергетал, Мургаб кыргыздары), Өзбекстандын (кыргыздын ичкилик уруулары жайгашкан аймактары), Ван кыргыздарында (Түркия) кой-эчкинин карчыгасы жана куймулчагы “уча” деп аталып, сыйлуу конокко тартылуучу сый-тамак катары белгилүү. Мисалы, ичкилик кыргыздарында “учаны, кадырлуу деп, эркектерге, дөштү аялдарга беребиз” – деп айтылат (1; 811). XIX к. түндүк кыргыздарында болгон Ч.Ч.Валиханов дасторконго алынып келинген тамактын эң сыйлуусу кой этиндеги “уча” болгондугун белгилегени бар (3;100). Демек, койдун карчыга эти (учасы) ысык-көлдүк кыргыздарда да сыйлуу деп эсептелген эркек кишиге карата багышталган кадырлуу жилик-мүчө болгондугун байкоого болот.

Арийне, кыргыздар жашаган аймактарда малдын этинин жиликтенип тартылышы кээ бир жергиликтүү айрымачылыктарга ээ. Бул кыргыздардагы чарбалык укладдын калыптануусуна, тотемистик-сакралдык көз караштардын эволюциялык өнүгүүсүнө байланыштуу калыптанганы чындык. Мисалы, Чыгыш Памирде жана Чоң Алайда аялдарга “буйрак” (куймулчак) тартылып, койдун карчыгасы конокторго тартылбайт. Ал эми Ноокат аймагында (муңгуш жана канды уруулары) – “куймулчак”, Лейлек тарапта “уча” негизги жилик катары тартылары маалым (3;101).

Ал эми, оң жана сол канат кыргыздарынын көпчүлүгүндө, Чыгыш Памир кыргыздарында койдун куймулчагы куда тараптын аял-кишилери (кудагый жана анын туугандары) улулатып тартыла берет. Ошол эле учурда сол кыргыздарында (мисалы, басыздарда), чоң алайлык наймандарда койдун карчыгасы коноктор келгенде казанга салынбайт, салт боюнча карчыга үй ээлеринин энчисине калат. Бул салттын да тотемисттик, ритуалдык-магиялык маанилери бар. Бул тууралуу кийинчерээк сөз болору бышык. Карчыга (орусча – крестец) – мааниси жагынан кыргыз сымал жырткыч кушту туюнтат. Мисалы, “Кары билет кааданы, карчыга билет сонону”. Соно -

өрдөктүн бир түрү (1:354). Ушул макаланын автору 2003-ж. Тувада илимий экспедицияда болуу учурунда өзгөчө көңүл бура турган кызыктуу окуяга дуушар болгон. Кыргызстандан, Хакасиядан, Новосибирден (Россия) келген тарыхчыларды тувалар (тивалар) кой союп коноктошкон эле. Тосуп алуучу тараптын берген түшүндүрмөлөрүнө караганда жергиликтүү туваларда эң сыйлуу тамак катары багышталып союлган койдун “ужасы” (тувача “ужа”) болору белгилүү болду. Койдун “карчыгасы” жана “куймулчагы” эң улуу деп таанылган сыйлуу конокко тартылат. Тувалардын салты боюнча конок кааласа койдун бышырылган этинин бул мүчөсүн өзү жеп, эгерде каалоосу болсо дасторкондош жолдоштору ж.б. менен бөлүшө алган. Тувалардын салты боюнча сыйлуу коноктор эркек жана аял болсо, эркек “ужанын” карчыга бөлүгүн өзүнө калтырып, куймулчагын аял кишиге (өз аялы) ыйгара алган. Карчыганын омуртка тарабына кан акпасын үчүн сүмбө сайып коюшкан. Тувалардагы бул салттын параллелин лейлектик кыргыздардан (кесек, тейит уруулары) байккого болот. Албетте, бул этнографиялык параллелдер сөзсүз түрдө илимий кызыгууну жаратары ырас.

Бүгүнү хакастарда жана туваларда салтанат же тойлор болгондо салынган сый дасторконду “уча саларга” деп аташат. Бул термин кыргыз тилинде “уча салуу”, “учанын этин тартуу” маанисин берет. Мисалга, Саян-Алтай түрктөрүндө үйлөнүү тоюнда ири малдын учасын жана төшүн казанга салышкан. Ал эми туваларда койдун бышырылган “уча этин” (тувача – “уча эди”) куймулчагы менен ортого коюлуп, кожоюн тарабынан улуулатып тартылып, аягында жаш балдарга ооз тийгизишкен. Хакастарда “уча” деп аталган дасторконундагы сый эки күнгө созулган (2:45). Бул параллел аркылуу жогорудагы ичкилик кыргыздарынын салты менен байланышта экендигин байкоого болот. Арийне, бул салттын байыркы мааниси трансформацияга учураганын байкоого болот.

Өзгөчө, алтайлыктар менен тувалардын ортосундагы жалпылыктарга токтолуп кетүүгө негиз бар. В.В.Радлов алтайлыктарда келген коноктордун эң сыйлуусуна карчыга менен куймулчакты ыраа этишкендиктерин байкаган.

Таанымал этнограф Н.П.Дыренкова кыргыздарда үйлөнүү тоюнда болгондо өзгөчө жиликтер катары койдун учасы жана төшү боло тургандыгын белгилеген. Мындай тойдо “уча” жана төш тайаке тарапка тартылып, ал өз кезегинде төштү жээнине берген. Андан соң тамакка ооз тийилип, сый – тамак өз тартиби боюнча уланган. Бул параллелдерден кыргыздардын түштүк Сибирдин элдери менен терең этногенетикалык байланыштарын көрүүгө болот. Түштүк Сибирь элдериндеги “уча” салты тууралуу Ф.Я.Кон, Г.Грум-Гржимайло, Л.П.Потапов, В.Дулов, С.Вайнштейн, В.Я.Бутанаевдер өз эмгектеринде кайрылып өтүшкөн.

“Уча” салтынын чарбалык-экономикалык, философиялык-диний, социалдык терең маанилери болгон. “Уча” салтынын негизги мазмуну олжону өз уруулаштары менен тең бөлүшкөндүктө турган. Илим адамдарынын берген маалыматтарына караганда бул салттын келип чыгышы алгачкы уруулук (общиналык-жамааттык коом) коомдогу мамилелер ыдырай баштаган мезгилге же коңшулук жамааттык (община) чарбанын калыптана баштаган дооруна таандык. Байыркы урууларда аңчылыктан – мал чарбачылыгы, жыйноочулуктан – дыйканчылыктын, андан кол өнөрчүлүктүн келип келип чыгышы илимге белгилүү. Ырас, алгачкы жамааттык коомдон тартып кечээ өткөн жакынкы мезгилдерге чейин аңчылыктын адам баласынын жашоосундагы ээлеген ролу зор болгон. Чарбалык укладдын бир тарамы болгон аңчылык жана ага байланыштуу келип чыккан каада-салттар, ырым-жырымдар талаа, тоолуу-токойлуу аймактарда жашаган элдерде, урууларда, өзгөчө кыргыздарда чарбалык-экономикалык, диний-ритуалдык терең маанилери болгондугун соңку иликтөөлөр айгинелеп жатат.

Кыргыздарда аңчылыкка (уучулукка) байланышкан “шыралга” салты болгон. Уудан жолдуу болуп кайткан мергенчиге жолуккан киши “шыралга” деп чакырса, анда мергенчи эзелки салт боюнча “шыралга” деп чакырган кишиге атылып алган аңдын бир бөлүгүн берүүгө милдеттүү болгон. Аңдын этин алып, ыраазы болгон жолоочу “шыралгала” деп жооп айткан. Шыралгала – “аңчылыктын ийгиликтүү болушун каалаймын, жолуң болсун”

маанисин туюнтат (1:922). Айрым учурларда аң уулоодон (уучулуктан) олжолуу кайткан мергенчилер үйлөрүнө куру кол келген учурлар да көп кездешкен. Себеби, “шыралга” деп чакырып, жолдон кезиккен адамдарга мергенчи атылып алган андын эти менен бөлүшүүгө милдеттүү болгон. Сибирь элдеринде (эвенк, эвен ж.б.) мергенчи ири жаныбарды, мисалга бугуну же багышты олжолосо, биринчи жолуккан кишиге анын тулку бою менен тең келген этти, терисинин бир бөлүгүн берген. Бул салт монгол тилдүү элдерде да кенен жайылган жана алардын тилинде “шорлого” деп айтылат. “Шорлого” монгол тилдүү буряттарда “бир кесим эт” же “бир кесим этти бөлүшүү” деген маанини билдирет. Мындай учурда анды бөлүштүрүп жаткан мергенчилер “өгнө!” (кыргызча – “макулбуз !” маанисинде) – деп жооп беришкен. “Шорлого” деп айткан киши же жолоочу салт боюнча мергенчилерден өз тиешесин алган (3;105-112). “Шыралга” же “шорлого” термининин келип чыгышы түрк-монгол тилдеринин чөйрөсүнө эмес, балким, байыркы жалпы алтай (протоалтай) тилдерине барып такалуусу мүмкүн. Саян-Алтай элдеринде “уча” салтына байланыштуу дагы бир кызыктуу социалдык көрүнүш бар. Жөө жүрүп аңчылык кылган мергенчи тайгада атчан жүргөн башка аңчынын минген аты байланып турса “уча” деп чакырып байланган атты убактылуу минип кетүүгө акысы болгон. Минген аты байланып турган аңчы “уча” деп чакырган жолоочуга тааныбаса да атын берүүгө милдеттүү болгон. Ырас, мингич атты убактылуу алган аңчы атты өз ээсине кайтарып берүү милдетин алган. Демек, бул тең бөлүшүү расмиси коңшулук община (жамаат) калыптангандан кийин келип чыккан. Себеби, бул чарбалык көрүнүш коллективдүү (жамааттык) аң улоо жана анын жыйынтыгындагы анды бөлүштүрүүдөн айрымаланып турат.

Ал эми бул салт хакас, туваларда – “ужа” (“уча”), тунгус тилдүү эвенктерде – “нимат” деген терминдер менен аталат. Бул салттын келип чыгышын неолит дооруна таандык экендигин белгилешкен изилдөөчүлөр Саян-Алтай элдеринде “уча” расмиси оболу жапайы жаныбарларга (бугу-марал, багыш, элик ж.б.), кийинчерээк аң терилүү кайберендерге

тарагандыгына токтолушат (4:59). “Уча” расмиси адамдардын тотемисттик ишенимдеринин, социалдык өз ара жардам көрсөтүү салтынын (обычное право) негизинде келип чыккан. Тотемизм бир гана жаныбарларга гана эмес, тоо-таш, бак-дарак ж.б. жансыз предметтерге сыйынууну да билдирет эмеспи. Жаратылыштын кубулуштарынын алдында алсыз болгон адамдар аң уулоо учурунда бул процесстин ийгиликтүү болуусу үчүн атайын ритуалдарды аткарышкан. Аң уулоонун жыйынтыгы ийгиликтүү болсо тоо-таш, токой ээлери менен бөлүшүү расмисин аткарышкан. Себеби, кайберендер тоо ээлеринин менчик малдары болгон жана асман, жер духтарынын өзгөчө көзөмөлүндө турган (2:45). Саян-Алтай түрктөрүнүн түшүнүктөрүндө тоо-таш адамдар менен туугандык байланышта болгон имиш. Мисалы, енисей кыргыздарынын түз урпактары болгон хакастарда түпкү ата-бабалырынын бири тоо ээсинин кызына үйлөнгөн экен. Ошондуктан тоого “агалар” (хак. аталар) деп жүгүнүп урмат көрсөтүп турушчу. Эгерде аңчынын мүнөзү жакшы болуп, тоо ээлерине урмат жасаса, ал жыйынтыгында “кежикке” ээ болгон. “Кежик” – туваларда, хакастарда “олжо”, “ийгилик” маанилерин туюнтуп, бүгүнкү кыргыздарда “кешик”, “тойдун, жакшылыктын кешиги”, “кешик берүү” дегенди туюнтат. Демек, жаратылышка аяр мамиле жасап, ага урмат-сый менен көрсөтүлсө, өз кезегинде жаратылыш да “кешигин” (жапайы аңдар) аяган эмес экен.

Бул салт Сибирдин түрк тилдүү элдеринде “сартых” деп да аталат. Мисалга, улуу адам өз устуканын кичүүлөргө (өзгөчө жаш балдарга) узатса, ал өз теңтуштары менен эт, сүт азыктарын тең бөлүшүшкөн. Өз кезегинде тартылган тамактын эң сыйлуусу салт боюнча (обычное право) жаш бөкөл (монг. “бөкөвүл”) тарабынан дасторкондогу насиптештердин эң улуусуна тартылган. Тунгус тилдүү эвенктерде, эвендерде салт боюнча атылып алынган аңдын эң сыйлуу мүчөлөрү улууларга, кары кишилерге тартылган. Бул тартууга аңдын териси да кирген (5;4) Сирина А.А. Нимат обычай дележа у северных тунгусов). Кыргыз тектүү сары уйгурларда (сарыг угур) ритуалдык максатта курмандыкка чалынган малдын башы жана териси

шамандарга (бакшы) тартылгандыгын түрколог С.Е.Малов (1907-ж.) байкагандыгын жазган

“Уча” салтынын түпкү мааниси социалдык теңчиликти, катаал жашоо шарттарында азык-түлүктү тең бөлүштүрүүнү, өз ара жардамдашууну, адамдардын социалдык жаш өзгөчөлүктөрүнө (жаш балдар, кары-картаңдар) карата колдоо көрсөтүүнү туюнткан. Жаратылыштын катаал шарттарында капысынан жолуккан адамдар бири-бирине жардам берүү (азык түлүк, тамак-аш), колдоо көрсөтүү зарыл болгон. Ашыкча болгон азык-түлүктү бөлүштүрүүнүн салттуу нормалары жана бул коомдук-экономикалык тартипте бекем сактоо социалдык жактан өз ара жардамдашууну, нике байланыштарын сактоону камсыз кылган. “Уча” салты адамдардын жашоо шартында материалдык жактан кыйынчылык жаралганда жардам берүүчү гарантия болгон.

Адабияттар:

- 1, Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. Фрунзе, 1965. – 893 с.
2. Бутанаев В.Я., Монгуш Обряды как отражение традиционный верований тувинцев и хакасов в XIX-XX вв. – 200 с.
3. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко культурные связи. –Фрунзе, 1990. – 480 с.
4. Вайншейн СИ. Тувинцы-тождинцы. Историко-этнографические очерки - М., 1961. -231 с.